

1931-2011:

80 anys del Vot Femení a Espanya:

La participació activa de les dones en la vida política (part I)

1.- Introducció: el llarg camí cap a la igualtat en la participació política

Les primeres veus femenines que reclamen el seu dret a participar en la vida política sorgeixen amb la Revolució Francesa, però els seus plantejaments no ixen dels cercles culturals i literaris en els quals es produeixen. Olympia de Gouges, Théroigne de Méricourt, Etta Palm,... Les reformes civils de Napoleó, com el Codi Civil de 1804, van acabar amb les reivindicacions feministes.¹

Va ser durant la Revolució Industrial, quan van aparèixer les condicions necessàries per al desenvolupament i consolidació del moviment feminista. El canvi en les maneres de producció va suposar canvis en l'estructura i costums de les famílies. En aquest moment s'entrecreuen dos moviments: d'una banda, el de les dones de classe mitjana per a accedir a l'educació universitària i a la vida professional; i per una altra, les classes treballadores preocupades per les terribles condicions de treball i problemes com l'alcoholisme i la prostitució.

A mitjans del segle XIX sorgeix el moviment feminista als Estats Units i Anglaterra. Al començament del segle XX el moviment feminista ja estava ben organitzat en aquests països: les dones accedien a la universitat, es produeix un increment de dones professionals en medicina, educació i comerç, es promulguen lleis que atorguen a les dones un major control sobre els seus béns, comencen les campanyes a favor del divorci i pel dret al control de la natalitat. Això suposa un renovat interès pel sufragi femení i es concedeix el dret al vot a les dones en diversos estats americans.

El 1903 a Gran Bretanya, ja feia temps que actuaven grups organitzats sufragistes. Però no és fins després de la II Guerra Mundial quan les dones aconsegueixen el dret al vot en la major part dels països europeus. Aquesta conquesta està relacionada amb la seua major participació en la vida econòmica i política arran de la contesa mundial. A Espanya el dret al sufragi universal s'aconsegueix el 1931, però va durar tan sols huit anys, i es va tornar a aconseguir el 1978.

2.- El moviment feminista i el sufragista a Espanya

Europa i els Estats Units avancen en la consecució de drets de les dones i mentrestant... Què ocorre a Espanya?

El retard de la industrialització ancora la societat espanyola en un model econòmic agrari i tradicional, que no valora les necessitats de millor educació i capacitació de les dones que exigeix el model capitalista. Unit a l'escàs seguiment de les doctrines liberals, frenades pel conservadorisme catòlic, l'absolutisme i les tensions polítiques i socials van impedir que les feministes de diferents opcions polítiques pogueren trobar bases comunes i es van veure arrossegades al conflicte més general entre esquerra i dreta.

¹- Feminisme: doctrina social i política que reivindica la igualtat efectiva de drets entre dones i homes.

A principis del segle XX les úniques organitzacions femenines eren les formades per dones catòliques de classe alta que es dedicaven fonamentalment a la caritat, com la **Junta de Damas de la Unión Iberoamericana de Madrid**, els ideals de la qual es limiten a qüestions socials com millors oportunitats en el treball i l'educació i supressió del tràfic de blanques, al temps que deixen de costat la reivindicació dels drets polítics. S'emmarquen en el corrent del 'feminisme conservador'. El 1906 van crear el *Centro Iberoamericano de Cultura Popular Femenina* i un periòdic, *La Ilustración de la Mujer*. En el seu primer número apareixen dos articles en què podem veure el compromís de l'organització amb el "feminisme conservador": en un es rebutja la igualtat de drets i s'afirma que la dona ha d'aspirar a ser '*una colaboradora inteligente en la obra magna encomendada a la inteligencia masculina de ser sostenedor y salvaguardia de los hijos*' i l'altre és un al·legat contra el sufragi femení.

També trobem dins d'aquest feminisme conservador la **Lliga Patriòtica de Dames**, fundada el 1906 com a secció femenina del partit conservador català, la Lliga Regionalista. L'objectiu d'aquesta organització és formar les dones catalanes en el nacionalisme perquè secundin l'acció dels homes. El vot és propi i exclusiu dels homes.

El 1912 es funda l'**Agrupación Femenina Socialista**. El 1913, Virginia González, entra a formar part del comitè nacional del PSOE i de la UGT. El 1915 hi havia en el partit diversos grups exclusius de dones. Una socialista, Margarita Nelken,² es queixarà de la passivitat de les dones socialistes, més disposades a donar suport a les reivindicacions dels seus marits que a promoure iniciatives des de la igualtat.

També des de posicions catòliques s'intenta contrarestar la influència dels sindicats obrers socialistes i anarquistes i s'organitzen sindicats catòlics de dones, com la **Federación Sindical de Obreras** i el **Sindicato de la Inmaculada**.

El 1913 a l'Ateneu de Madrid se celebren diversos debats sobre el feminisme i sorgeixen publicacions com *El Pensamiento Femenino* i *La Voz de la Mujer*. El 20 d'octubre de 1918 es crea l'**Asociación Nacional de Mujeres Españolas**, que es convertirà en l'organització feminista més important d'Espanya, formada per dones com Clara Campoamor, María de Maetzu y Victoria Kent. Juntament amb la **Liga para el Progreso de la Mujer** i altres associacions de dones s'integra en el **Consejo Supremo Feminista de España**. Les seues fundadores pertanyien a una elit d'elevat nivell cultural i econòmic, moltes participaran més tard en el *Lyceo Femenino* que es funda el 1926 i políticament s'inclinaven més a la dreta. Entre les seues reivindicacions: la reforma del Codi Civil, la supressió de la prostitució legalitzada, igualtat salarial, promoció de l'educació, dret a tenir una professió i a accedir a l'administració, etc. També estaven a favor del sufragi femení.

En paral·lel a aquesta associació, es funda a Madrid la **Unión de Mujeres de España**, com a opció interclassista i aconfessional, d'esquerres i pròxima a la ideologia socialista.

Al maig de 1921 la **Cruzada de Mujeres Españolas**, col·lectiu que presideix la periodista Carmen de Burgos, àlies Colombine, protagonitza la primera manifestació prosufragi a Madrid, amb un manifest signat per dones de tota condició i procedència, des de Pastora Imperio fins a les federacions obreres d'Alacant.

L'Església promourà la seua pròpia versió del feminisme, a través d'**Acción Católica de la Mujer** (1919) i que arribarà a comptar amb més de 100.000 afiliades, en el seu ideari reivindiquen el paper tradicional de la dona mare-esposa com a ideal del feminisme. Aquesta associació es pot considerar com la precursora de la **Sección Femenina** (1934-1977), dirigida des dels seus orígens per Pilar Primo de Rivera y Sáenz de Heredia.

En conclusió, durant les primeres dècades del segle XX sorgeixen nombroses organitzacions feministes a Espanya, conservadores i liberals, catòliques i aconfessionals, algunes de les quals reivindiquen el dret al vot femení.

La situació de les dones millora en aquests anys. Per exemple, el 1900 un 70% de les dones espanyoles eren analfabetes. El 1910 es poden matricular a la universitat. El 1931, un 14% de dones cursen educació secundària i el 1936, un 31%.

2.- Margarita Nelken va ser elegida diputada el 1931 per la circumscripció de Badajoz, no va poder accedir al seu escó de diputada fins a novembre d'aquest mateix any, per tant no va estar present en el debat sobre el dret al vot femení. Cal destacar que de les tres diputades va ser l'única que va renovar fins a tres vegades la seua acta de diputada i el 1939 es va exiliar.

3.- El debat polític al voltant del vot femení

A Espanya, a nivell parlamentari, la qüestió del vot femení es planteja per primera vegada en les Corts Constituents de 1868, quan es discutia el sufragi universal dels homes. Fins aquesta data el dret al vot estava reservat per als homes propietaris, era l'anomenat sufragi censatari.

Els nous aires de la II·lustració, la Declaració de Drets de l'Home, inicien el debat sobre el sufragi universal, masculí, és a dir la possibilitat de votar tots els homes, els cap de família. La Constitució de 1869 consagra el sufragi universal (masculí). Només un diputat de la minoria liberal, demana el vot per a la dona en igualtat el 1907, argumentant que *'las mujeres son tan inteligentes como los hombres y además esto ya sucede en otros países'*.

El 1919 el debat entorn del vot femení era un centre d'interés de la vida social i política. Al novembre d'aquest any, el diputat conservador Burgos Mazo va presentar un nou projecte de llei electoral que *'otorgaba el voto a todos los españoles de ambos sexos, mayores de 25 años que se hallan en pleno goce de sus derechos civiles'* però incapacitava les dones per a ser elegibles i establí dos dies per a votar, un per als homes i un altre per a les dones. Aquesta proposta no es va arribar a debatre per la crisi política de l'època i el colp d'estat de Primo de Rivera el 1923.

Primo de Rivera va demostrar un cert interès paternalista pels drets de la dona i va fer alguna concessió: lleis de protecció al treball, accés a la universitat, càrrecs en els municipis, etc. L'Estatut Municipal de 1924 atorgava a les dones el dret al vot en les eleccions municipals, però amb restriccions: només podien votar les emancipades majors de 23 anys (solteres o vídues). Queden excloses les dones casades, ja que el matrimoni suposava la submissió jurídica de la dona a l'home.

El 1926 en un plebiscit per a mostrar adhesió al règim, es va permetre el vot de tots els espanyols majors de 18 anys sense distinció de sexe. El 1927 es van reservar alguns escons per a dones elegides de forma indirecta des d'ajuntaments i diputacions.

Amb la proclamació de la II República, el 14 d'abril de 1931, la igualtat de drets va passar a ser una possibilitat real.

El Decret de 8 de maig de 1931 del Govern Provisional de la República, reforma la Llei Electoral de 1907 i rebaixa l'edat electoral a 23 anys, a més de permetre que les dones i els sacerdots pogueren presentar-se en les candidatures, ser elegibles però no electores, i postergava el dret al vot femení a una futura discussió en les Corts. Gràcies a aquest Decret entren com a diputades en les Corts Clara Campoamor (Partit Radical) i Victoria Kent (Esquerra Republicana), elegides en les eleccions de juny de 1931 i Margarita Nelken (Partit Socialista) que ocupa el seu escó a la fi de 1931 per uns problemes amb la seua nacionalitat. De les tres, Clara Campoamor va ser la més assídua defensora dels drets de la dona, ja que com a membre de la comissió parlamentària va estar en els debats de la Constitució.

Campoamor, Kent i Nelken, les tres dones diputades a les Corts de 1931.

Si haguérem de posar una data clau, quant a la importància del vot femení la situaríem en un matí de la tardor madrilenya, en les Corts dels Diputats d'un govern republicà, representat per homes a excepció de dues dones. Sí, com estan pensant, estem parlant del discurs que va pronunciar Clara Campoamor l'1 d'octubre de 1931, en què finalment quedaria aprovat el vot femení a Espanya. Aquest discurs va començar de la següent manera: *“Señores diputados: lejos yo de censurar ni de atacar las manifestaciones de mi colega, señorita Kent, comprendo, por el contrario, la tortura de su espíritu al haberse visto hoy en trance de negar la capacidad inicial de la mujer. Creo que por su pensamiento ha debido de pasar, en alguna forma, la amarga frase de Anatole France cuando nos habla de aquellos socialistas que, forzados por la necesidad, iban al Parlamento a legislar contra los suyos [...]”*. Ens crida l'atenció aquest inici de discurs, quan Clara Campoamor, d'una manera “subtil”, discrepa de la seua companya, encara que curiosament també la comprén, que haja de justificar, allò que és injustificable.

També s'ha de destacar d'aquest discurs el següent fragment:

“[...] ¡Las mujeres! ¿Cómo puede decirse que cuando las mujeres den señales de vida por la República se les concederá como premio el derecho a votar? ¿Es que no han luchado las mujeres por la República? ¿Es que al hablar con elogio de las mujeres obreras y de las mujeres universitarias no está cantando su capacidad? Además, al hablar de las mujeres obreras y universitarias, ¿se va a ignorar a todas las que no pertenecen a una clase ni a la otra? ¿No sufren éstas las consecuencias de la legislación? ¿No pagan los impuestos para sostener al Estado en la misma forma que las otras y que los varones? ¿No refluye sobre ellas toda la consecuencia de la legislación que se elabora aquí para los dos sexos, pero solamente dirigida y matizada por uno? ¿Cómo puede decirse que la mujer no ha luchado y que necesita una época, largos años de República, para demostrar su capacidad? Y ¿por qué no los hombres? ¿Por qué el hombre, al advenimiento de la República, ha de tener sus derechos y han de ponerse en un lazareto los de la mujer? [...]”. És un discurs de 1931, però convidem la lectora o lector d'aquest article que reflexione sobre aquestes preguntes, que busquen respostes, i fins i tot el convidem a qüestionar-se si és un discurs del segle passat o del segle XXI.

Però sobretot també recordarem aquest calorós discurs per les aportacions de la resta de senyors diputats, entre les quals destacaríem com a referent de la mentalitat masclista les aportacions de Manuel Hilario Ayuso (Partit Republicà) que va debatre amb Clara Campoamor el dret al vot femení i argumentava que els homes i les dones no podien tenir els mateixos drets electorals, així l'home podia accedir a votar i ser votat a partir de vint-i-tres anys i, en canvi, les dones havien de ser majors de quaranta-cinc, curiosament la justificació és que les dones, de menys de quaranta-cinc anys, eren deficientes en voluntat i intel·ligència, al·legant motius biològics i reproductius. Altres aportacions que cal destacar també són les realitzades per José Álvarez Boylla del Partit Republicà Liberal que deia: *“la mujer merece toda clase de respeto como ama de casa y educadora de sus hijos, pero como política es retardataria, es retrógrada, todavía no se ha separado la influencia de la sacristía y del confesionario”*. A més José Álvarez Boylla com molts dels diputats considerava que donar el vot a la dona posava en les seues mans *“un arma que acabaría con la república”*, així que apostava per donar-li el dret a ser elegida però no a ser electora. Per últim, cal destacar la intervenció de Roberto Novoa Santos de la Federación Republicana, que es preguntava si de debò creien els diputats que les dones eren *“organismos igualmente capacitados”* i apostava igual que José Álvarez per donar-li el dret a ser elegida però no a ser electora.

Finalment els radicals van proposar una esmena amb la finalitat que s'ometera la paraula 'mismos' en l'article que deia: *Los ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintitrés años, tendrán los mismos derechos electorales conforme determinen las leyes* (art. 36).

4.- La Constitució de 1931 i els drets de la dona

L'avantprojecte de la Constitució de 1931 es mostra cautelós respecte a la igualtat i es redacta: '*No podrán ser fundamento de privilegio jurídico, el nacimiento, la clase social, la riqueza, las ideas políticas y las creencias religiosas. Se reconoce en principio la igualdad de derechos de los dos sexos*'. Clara Campoamor va protestar enèrgicament que només es reconeguera 'en principio' la igualtat de drets i finalment l'article va quedar així:

Art. 25: No podrán ser fundamento de privilegio jurídico: la naturaleza, la filiación, el sexo, la clase social, la riqueza, las ideas políticas, ni las creencias religiosas. El Estado no reconoce distinciones o títulos nobiliarios.

Altres articles de la Constitució de 1931 que signifiquen un clar avanç en la conquesta de drets socials i polítics per a les dones són:

- l'article 40 que regula l'accés a la funció pública sense distinció de sexes.
- l'article 46 que introdueix la protecció a la maternitat en el treball.
- l'article 36 que conferia els mateixos drets electorals a homes i dones a partir de 23 anys.
- l'article 53 que regula el dret a ser diputat a tots els ciutadans majors de 23 anys sense distinció de sexe.
- l'article 43 que tractava sobre la família i establí la igualtat de drets entre els cònjuges i legalitzava el divorci.

El 1931, la majoria de països europeus comptava amb lleis de divorci, excepte Itàlia i Espanya. Segons les dades del fons documental de l'INE, a Espanya entre 1932 i 1933 hi ha 7059 processos de divorci i 832 de separació.

L'1 d'octubre de 1931 es va aprovar per primera vegada en la nostra història l'article constitucional que va consagrar el dret al vot femení, i establí el sufragi universal actiu i passiu.

El 1931, 17 textos legals al·ludeixen a la situació de les dones.

Les espanyoles van votar per primera vegada en les Eleccions Municipals del 23 d'abril de 1933 i en les Eleccions Generals del 19 de novembre de 1933.

El Cens Electoral³ renovat de 1932, que es va utilitzar en el procés electoral comptava amb 6.236.868 homes i 6.716.557 dones. Per a la província de València, extrapolant el 52% que representen les dones, significa que més de 300.000 dones van poder exercir el dret al vot. Avui dia, les més joves que sobrevisquen superaran el segle de vida, van nàixer al voltant del 1910, i és difícil que ens expliquen en primera persona el significat històric de la conquesta del dret al vot per a les dones.

Representació al·legòrica de la II República.

Federica Montseny.

³- Fons documental de l'INE. Anuari 1943.

5.- La breu participació de les dones en la vida política (1931-1939)

El moviment feminista de principis del segle XX va iniciar el debat sobre la situació de la dona a nivell legal, social i polític. La conquesta de drets polítics com el dret al vot i a ser elegida, va suposar a més altres drets com la igualtat legal dins del matrimoni, el dret al divorci, el segur de maternitat, l'accés a la universitat i a la funció pública...

Aquests avanços adquireixen el seu zenit al voltant del 1936. En aquesta època les dones participen en la vida política, com a diputades, alcaldesses, regidores i fins i tot ministres, com Federica Montseny. El 1936 sorgeixen dos grans grups femenins de suport a la República: d'una banda, l'associació *Mujeres Libres*, d'ideologia anarquista, que va arribar a comptar amb 20.000 afiliades, i l'*Agrupación de Mujeres Antifranquistas*, presidida per Dolores Ibárruri 'Pasionaria', que va arribar a comptar amb 60.000 sòcies.

Durant els primers anys del conflicte armat es produeix una espectacular mobilització de les dones en la part republicana, tant en la rereguarda com en el front. Les dones de les *Juventudes Libertarias*, les JSU i el POUM s'allisten en el front com a milicianes. La seua presència en el front no va ser acceptada ni pels més progressistes i el 1937 el llavors president de la República Negrín les expulsa del front, malgrat que havien arribat a ocupar càrrecs d'una certa rellevància com professores de vol, pilots d'aviació i fins i tot el comandament de la companyia.

En 30 anys el rol tradicional assignat a la dona d'àngel de la llar s'ha transformat en un model de major autonomia i independència econòmica, en la conquesta de l'esfera pública, en la participació activa en la vida política, un model femení les principals representants del qual són les mestres de la República i algunes intel·lectuals de l'època.

Quan finalitza la Guerra Civil produïda després del colp militar de 1936, la Constitució de 1931 és derogada, i la dona perd tots els drets polítics i socials conquerits fins aquest moment.

La repressió i la violència institucionalitzada es basen en tres lleis: la Llei de Responsabilitats Polítiques de 1939, la Llei de Seguretat de l'Estat de 1941 i la Llei contra la maçoneria i el comunisme de 1940. Cadascuna d'aquestes tenia el seu propi tribunal, tot un entramat judicial sota jurisdicció militar. S'improvisen camps de concentració i presons.

Es calcula que el 1940 hi havia prop de 300.000 detingudes i entre 18.000-30.000 preses polítiques a Espanya. Es desconeix quantes van ser afusellades i empresonades.

Les vençudes són doblement castigades, per desafectes al règim militar i per haver desafiat el rol de gènere tradicional. No es considera la seua participació activa en l'esfera pública i política com a delictes de rebel·lió sinó com a pecat; ja que desafien el destí per al qual van ser creades, se les acusa de 'moral distraída y pecaminosa', de ser mares solteres... i l'aparell repressor encomana les presons de dones a ordres religioses femenines, on la reeducació es realitza des de l'adoctrinament catòlic i la reinstauració dels rols tradicionals de gènere.

La teoria de l'Eugenèsia Política del psiquiatre militar Vallejo-Nájera, va dotar d'un caràcter pseudocientífic la repressió i el genocidi duts a terme a partir de 1939. Aquest metge psiquiatre, Director del Gabinet d'Investigacions Sociològiques, nomenat directament per Franco, estava convençut de l'existència d'un gen roig i es va disposar a aïllar-lo experimentalment realitzant estudis amb brigadistes internacionals presos i les preses de la presó de Màlaga. Definia les preses republicanes com a "*débiles mentales*" i va teoritzar fins a la sacietat sobre la inferioritat mental de la dona-dissident. La dramàtica conclusió de les seues teories la va exposar en *La locura y la guerra: psicopatología de la guerra española*, en què advocava per la separació dels fills dels seus pares marxistes, ja que "*la segregación de estos sujetos desde la infancia podría liberar a la sociedad de una plaga tan temible*". L'historiador Ricard Vinyes ho denomina '*degeneración social del disidente*', és a dir, pel fet d'haver perdut una guerra van ser convertides en éssers inferiors. "*Al fin y al cabo, desproveer al enemigo de condición humana ha sido un requerimiento previo a su aniquilación*".

Aquesta violència contra les dones republicanes va ser impulsada des del poder, com mostren les arengues del General Queipo de Llano: "*Nuestros valientes legionarios han enseñado a los cobardes de los rojos lo que significa ser hombre. Y de paso también a sus mujeres. Esas comunistas y anarquistas se lo merecen. No se van a librar por mucho que forcejen*".

Població reclusa	Data	Penats		Processats		Detinguts		Total	
		Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
Per rebel·lió	1-7-1942	71504	5642	42715	3265	1503	58	115722	8965
	31-12-1942	61452	4636	33244	2552	2315	87	97011	7275
Comuns	1-7-1942	3871	459	7606	1015	4008	3306	15485	4780
	31-12-1942	4397	585	6541	1061	4786	2767	15724	4413

Fons documental de l'INE. Anuari de 1943

En aquesta taula podem veure que el 1942, les dones detingudes són per delictes 'comuns' i no 'per rebel·lió', ja que se'ls va negar la consideració de preses polítiques i se les va condemnar sobretot per transgredir el model social de dona dependent i submissa.

El 1942, davant la massificació de les presons, comencen a revisar-se les penes i a concedir-se llibertats condicionals vigilades. Es funda el *Real Patronato de Protección a la Mujer*, a través del qual és possible commutar la pena de presó per treball, possibilitat de la qual queden excloses les acusades de 'comunistes'. És quan sorgeixen les *Escuelas Hogar*, com a institució encaminada a reeducar les dones republicanes dins dels principis del *Movimiento*, en la doctrina catòlica i de nou en un rol de gènere que les relega a la llar i les exclou dels àmbits de participació social i política.

A València hi havien tres presons de dones: la Presó Provincial de Dones, la del Convent de Santa Clara i la del Monestir de Santa Maria del Puig. Malgrat la repressió practicada en aquestes institucions, també van ser una escola de rebel·lia, ja que les dones preses van haver d'organitzar-se per a la supervivència quotidiana i la cura dels seus fills, presos com elles.

Moltes dones anònimes empresonades van commutar la seua pena, però van mantenir el seu activisme polític, la qual cosa en ocasions va suposar un nou processament i una nova condemna. Aquestes dones són les que van enllaçar amb el moviment antifranquista dels anys 60 i 70, i que van participar en la vida política en els primers anys de la democràcia. Però aquest període el deixem per a un següent capítol.

Dones preses al pati de la presó. Dones repressaliades. Una de les formes d'humiliar i marcar les vençudes va ser mitjançant el rapat del cap. Com a exemple de la rebel·lia d'algunes d'aquestes dones, la història d'Àgueda Campos, presa a València, i que l'abril de 1940 juntament amb dues recluses més, és acusada de realitzar 'actos contra el glorioso Movimiento' i és castigada a una cel·la de correcció. L'acte va ser agafar un pal de granera i un drap per bandera per celebrar l'aniversari de la República.

6.- A mode d'epileg

Com diu Rosa Montero *"Hay una historia que no está en la Historia y que sólo se puede rescatar escuchando el susurro de las mujeres"*. És a dir, els llibres d'Història relaten grans fets, conquestes i avanços, els seus protagonistes solen ser homes, quasi sempre; però ens diuen poc de com eren les condicions de vida de l'època, com s'organitzaven les famílies, com es produïa la participació en la vida política, com es vivia la guerra i la repressió, etc. Encara som a temps de recuperar la nostra història, eixa que narren les històries que ens expliquen les nostres persones majors, perquè és la Història contada en primera persona, i això és possible mitjançant la recuperació de les fonts orals, escoltant el xiuxiueig de les generacions anteriors.

Esperem poder comptar amb la participació d'aquestes persones per a desenvolupar un article sobre aquest tema, centrat en la història recent de Bocairent.

Tant la catalana Dolors Uives Rodón, com la barcelonina Mari Pepa Colomer van aconseguir el títol pilot. Al febrer de 1934, Dolors Uives va ser nomenada alferes amb una paga de 750 pessetes mensuals. Després de la guerra, Dolors va romandre a Catalunya, però ja amb els peus en terra, es va acabar el volar, en canvi Mari Pepa es va exiliar en el Regne Unit, on va continuar residint.

Bibliografia:

- Mary Nash, Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos. Alianza Editorial.
- Miguel Moliné Escalona, Blog Almendrán.
- Isaías Lafuente, La mujer olvidada. Clara Campoamor y su lucha por el voto femenino, Ed. Temas de Hoy, 2006.
- Nuria Varela, Feminismo para principiantes, Ed. RBA.
- Ricard Vinyes, Irredentas: Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas, Ed. Planeta.
- Mary Nash, Rojas, Las mujeres republicanas, Ed. Taurus.
- Mercé Rivas, ¿Republicanas? Prostitutas o débiles mentales, article en El País del 27-9-2010.
- Mujeres en red.
- Ciudad de mujeres.
- Vicenta Verdugo. Taller sobre la memòria històrica femenina.
- Fotos: Todos los rostros (bloc) i biografiasyvidas.com
- Dades: Instituto Nacional de Estadística (www.ine.es)